

Rasforskaren Bertil Lundman

Lundman deltog i den svenska rasforskningen och dess gränsdragningsarbete under flera decennier. Det har vi redan sett några exempel på. I kapitel tre följde vi Bertil Lundman på hans första forskningsresa i Dalarna vid 1930-talets början, och i kapitel fem såg vi hur han 1959 försökte hindra sin forne student Lars Beckmans akademiska karriär.

I det här kapitlet tar jag ett mer systematiskt grepp på Lundman, vars verksamhet sträckte sig in på 1970-talet. I fokus står hans egen forskning men jag diskuterar även hans undervisning vid Uppsala universitet. Däremot lyfter jag inte upp de internationella nätverk han ingick i eller de mediedebatter om honom som ägde rum vid 1950-talets slut. De diskuteras i stället i de kommande kapitlen.

Dalarnas rasförhållanden

Lundmans Dalaresa 1932 var bara den första i en lång rad. Under nästan hela 1930-talet besökte han nya bygder i Dalarna och i slutet av decenniet gjorde han även kompletterande undersökningar i Hälsingland.¹ Det var långt ifrån några semesterresor. Bara sommaren 1937 undersökte han 3 500 personer, en siffra som säger något om det uppdrivna tempot.²

Resorna var ett enmansprojekt. Under Herman Lundborgs tid som chef vid Rasbiologiska institutet fick Lundman låna mätutrustning däriifrån men då Gunnar Dahlberg övertog ledningen upphörde samarbetet.³ Det var den första lilla konflikten i vad som snart kom att utvecklas till en hård vetenskaplig strid mellan Dahlberg och Lundman. Finansieringen

kom från Dalarnas hembygdsförbund, som också lät Lundman publicera sina resultat i förbundets årsbok. Längre var det Lundmans viktigaste publikationskanal. Men Lundman bearbetade även sina resultat i syfte att kunna disputera. 1945 blev han filosofie doktor i universitetsämnet fysisk antropologi på en avhandling som sammanfattade hans mer än decennielånga forskning om Dalarnas rasförhållanden.

Ciceroner, makt och motstånd

Varje möte mellan forskare och undersökningspersoner innebär en maktrelation. Där finns möjlighet till påtryckningar, tvång och övertalning, men också motstånd. Lundmans forskningsresor innehöll många sådana möten. I de allra flesta fall kan vi inte längre säga något om hur de såg ut eftersom det inte finns några källor. Men uppenbarligen var Lundman själv medveten om att han måste använda sig av vissa tekniker för att få befolkningen att ställa upp.

Redan 1932 skrev han, som vi såg i kapitel tre, om hur viktigt det var att få hjälp av "ciceroner". Därmed avsåg han lokala medhjälpare som kunde vägleda honom och genom sin status hjälpa till att övervinna människors motvilja mot att bli undersökta.⁴ Eftersom Lundman noggrant tackade dessa "ciceroner" i sina artiklar går det att avgöra vilka grupper han vände sig till.

Fram träder landsbygdens sociala och kulturella överskikt. Här fanns ledande män i den kommunala förvaltningen, präster, universitetsstudenter på sommarferier och inte minst folkskolornas lärare. Ett typiskt exempel är de personer som hjälpte Lundman i Gagnefs socken sommaren 1937. Där finner vi kommunalordföranden, en apotekare, en pastor, en folkskollärare, två "kandidater" och en "seminarist". Dessutom nämns en brevbärare och två "fröknar" med mer oklar social status.⁵ Själv framhöll Lundman särskilt folkskollärarnas och prästernas roll, alltså de två representanter för överheten som landsbygdens befolkning oftast kom i kontakt med.⁶ Kyrkoherden i Särna hjälpte även till med att övertala bygdens folk att bli fotograferade.⁷

Dessutom fick Lundman hjälp från en del lokala arbetsgivare som lät honom undersöka de anställda på deras fabriker under arbetstid. Jag har inte hittat några källor som berättar om hur arbetarna upplevde detta. Vilket utrymme hade de att vägra delta då undersökningarna skedde under arbetsgivarens övervakning? Huruvida något motstånd förekom vet vi inte. Däremot finns det ett par formuleringar i Lundmans texter som vittnar om att inte alla människor upplevde hans besök som välkomna. När

han besökte Mora sommaren 1937 ska han ha blivit ”avsnäst och ohövligen bemött” (hur hövligt det var att gå in i människors hem och begära att få mäta deras kroppar skrev Lundman däremot inget om).⁸ När han sammanställde sin doktorsavhandling nämnde han också att särskilt kvinnor ibland visat ”tredska” vid mätningarna.⁹

Detaljerade rasindelningar

Som vi sett tidigare fanns det ingen enighet om hur detaljerade rasindelningar det var vetenskapligt motiverat att göra. Gunnar Dahlberg intog en skeptisk hållning och ifrågasatte till och med huruvida man alls borde tala om olika raser inom Europa. Bertil Lundman var här Dahlbergs vetenskapliga motpol. Av alla de kunskapsaktörer som förekommer i denna bok finns det ingen som gjort så extremt detaljerade raskategoriseringar som Lundman – ja, i samband med Dalaresorna beskrev han till och med enskilda byar som de ”rasliga grundenheterna” i landskapet.¹⁰

Lundman försökte dra slutsatser om rasförhållanden på stundtals mycket småskalig och rent lokal nivå. Mellan byarna Östra Stackmyra och Västra Stackmyra gick till exempel, hävdade han, ”i viss mån en rasgräns”.¹¹ Ett annat och långt ifrån unikt exempel kan hämtas från hans beskrivning av befolkningen i byn Kumbelnäs i Våmhus socken sommaren 1934:

Här är befolkningen nästan utan undantag storväxt och kraftig med breda kraftiga ansikten (dock utan Mora-bornas breda mun), rätt breda huvuden, mest grå ögon och mycket mörkt askfärgat, ibland nästan svart hår. En enhetlig typ, säkert genom tät ingiften bevarad i denna rika och självmedvetna by. Kanske har här för mycket länge sedan alpin ras blandat sig med nordras av den särskilt storvuxna trönde-typen.¹²

Hur kom Lundman fram till dessa detaljerade kunskapsanspråk? Givetvis mätte han människor och registrerade deras antropometriska värden, men analysen av dessa data fick i huvudsak vänta till avhandlingen. I stället baserade han många av sina kunskapsanspråk på mer omedelbara intryck. Det kan kanske tyckas märkligt, men metoden var en etablerad del av den tyska *Rassenkunde*-strömning som Lundmans verksamhet visar likheter med. Dess ledande förespråkare Hans F K Günther betonade gång på gång att ras inte bara var något mätbart. Forskaren måste också träna upp en intuitiv förmåga att ”se” och ”uppfatta” rastyper, bland annat genom att betrakta stora mängder bilder och fotografier. Lundman skulle under sin senare karriär flera gånger betona samma sak som Günther. Även

rapporterna från Dalaresorna innehåller formuleringar som påminner om Günthers romantiska eller idealistiska syn på ras. Beskrivningen av befolkningen i Lima socken är ett exempel. Den utgör en rak motsats till Gunnar Dahlbergs strikta statistiska syn på rasvetenskaplig metod:

Man lämnar Lima med intryck av något hårt, stolt och ståtligt hos såväl natur som folk. Vilken skillnad mot det mjukare Malung! I en bred, flack och solig älvdal en stor rik bygd med otaliga byar tätt inpå varandra, bebodda av blonda, rundansiktade och gemytliga människor. I Lima däremot rycka bergen en närmare inpå livet. Naturen fördystras och människorna ock. Men de stå där mörka och ståtliga som fjälltoppar avteckna sig en vinternatt mot himlen.¹³

Som framgår av citatet fanns här även en tendens att sätta människors egenskaper i samband med den naturmiljö där de fötts, en syn inte alldeles olik den "blod och jord"-romantik som förekom inom den tyska nazismen. Det var för övrigt inte det enda vetenskapliga antagande som Lundman delade med Nazitysklands rasforskare. Även om exemplen inte är så många innehöll rapporterna i hembygdsboken en idealisering av den "nordiska" rasen, vars existens Lundman under hela sin karriär tog för given. I Leksands socken förekom den nordiska rasen renare än kanske någon annanstans i världen – ja, Hitler själv skulle bli "grön av avundsjuka" skrev Lundman och illustrerade sitt resonemang med ett fotografi på "utmärkt granna nordtyper".¹⁴ Även i delar av Rättviks socken var den "ädla" nordiska rasen vanlig men "tyvärr" på tillbakagång.¹⁵ Ordet "tyvärr" är viktigt här. Det vittnar om en rashierarki där Lundman uppenbarligen placerade den "nordiska" rasen högt upp.

Förhistoriska spekulationer

Lundman avsåg inte bara att uttala sig om rasförhållanden i sin egen tid utan även att belysa förhistoriska bebyggelsemönster och migrationsströmmar. Det var, som vi har sett flera exempel på, i och för sig inget unikt i den svenska rasforskningen, men Lundman drog betydligt mer långtgående historiska slutsatser än vad som var vanligt. Kunsapsanspråken gällde dessutom även mycket småskaliga sammanhang. Efter att ha besökt Mora socken tyckte han sig till exempel kunna konstatera att Moraborna förmodligen var ättlingar till de "Svea-bönder" som under stenåldern fört med sig jordbruket till Dalarna.¹⁶

Lundmans favoritteori var emellertid den om "Tydalstypen". Redan 1932 hade han, som vi såg i kapitel tre, hävdad att det fanns en särskild

”Utmärkt granna nordtyper”. Ur Lundmans artikel ”Folktypsundersökningar i Dalarna” 1937. Bild: Lunds universitetsbibliotek.

rasgrupp i Älvdalen och andra glesbebyggda delar av norra Dalarna. Dess medlemmar var, menade han, åtminstone delvis ättlingar till de förhistoriska cromagnonmänniskorna, som alltså skulle ha levt kvar i svårtillgängliga skogsbygder i västra Sverige och delar av Norge men även på de länge isolerade Kanarieöarna.

I sin årsboksartikel från 1937 sammanfattade Lundman de antropometriska drag som utmärkte Tydalstypen. Den var relativt långskallig och hade rätt hög kroppslängd. Utseendet var, skrev Lundman, grovt och ansiktet närmast ”fyrkantigt” med kraftiga ögonbryn och mörk hårfärg.¹⁷ Den fysiska grovheten motsvarades, lade han senare till, också av mentala drag eftersom Tydalstyperna var ”tyngre och dystrare” än andra.¹⁸

Kunskapsanspråken om Tydalsrasen var, för att uttrycka det milt, aldrig särskilt starkt underbyggda. De baserades på att Lundman tyckte sig se anatomiska likheter mellan vissa undersökta personer och de förhistoriska

skeletten efter de cromagnonmänniskor som levtt för många tusen år sedan. Sedan byggde han upp en teori där han antog att Tydalsrasen varit en slags ursprungsbefolkning åtminstone i delar av Skandinavien för att därefter trängas undan till gränstrakter och mindre bördiga områden. För att underbygga teorin drog han sig inte för att, i likhet med Sven Nilsson på 1830- och 1840-talen, hänvisa till sägner och folkminnen om äldre tiders "jättar". De kunde kanske, menade Lundman, innehålla små korn av sanning om äldre tiders befolkningar. Tänk till exempel om sägnernas "jättar" ursprungligen syftat på de kraftiga tydalingarna?¹⁹

Dala-allmogens antropologi

Forskningsresorna var i stort sett avslutade 1940, men eftersom beredskapstiden kom emellan kunde Lundman först våren 1945 lägga fram sin doktorsavhandling i Uppsala. *Dala-allmogens antropologi* var i allt väsentligt en sammanfattning av de data som under flera år presenterats i Dalarnas hembygdsförbunds årsskrift och ett försök att på grundval av mätningarna dra slutsatser om historiska migrationer. De många resorna hade resulterat i mätvärden från 11 000 personer i Dalarna samt kompletterande mätningar av 2 275 personer i Hälsingland, 900 i Uppland och 720 i Västmanland. Sammanlagt utsatte Lundman under sina resor minst 14 895 personer för rasvetenskapliga mätningar, ett närmast svindlande antal om man betänker att han genomförde resorna själv och utan assistenter.²⁰

Liksom i artiklarna använde Lundman mätresultaten för att göra mycket detaljerade regionala och lokala rasindelningar, och han hävdade till exempel att ättlingar till "tattare" var särskilt vanliga i närheten av gamla gästgivargårdar. Men framför allt identifierade han fyra stora rasgrupper i landskapet. För det första "Västerdalsgruppen" som var en del av en större "folkstock" med utbredning i hela sydvästra Skandinavien. För det andra "Centralgruppen" som var en del av en "innerskandinavisk" folkstock. För det tredje "Rättviksgruppen" med kopplingar till den "tröndiska" folkstocken i Norge. Och för det fjärde den Älvdalstyp eller Älvdalsras, som Lundman själv ansåg var hans viktigaste fynd och som han alltså menade härstammade från cromagnonmänniskorna.²¹

Om de historiska slutsatserna varit långtgående tidigare tog Lundman dem ännu ett steg längre i avhandlingen. Han medgav visserligen själv att antropometriska mätningar bland 1900-talets dalmasar inte utgjorde något säkert bevis för att formulera teorier om förhistoriska migrationer. Det hindrade honom dock inte från att försöka, och för att stärka upp sina

235

236

237

238

Representanter för "Tydalsrasen". Ur Lundmans avhandling *Dala-allmogens antropologi* 1945. Bild: Lunds universitetsbibliotek.

hypoteser gjorde han utförliga hänvisningar både till medeltidens isländska sagor och äldre skriftliga källor som Adam av Bremens *Gesta Hammaburgensis ecclesie pontificum* från 1000-talet. Spekulationerna resulterade i detaljerade kartor över historiska "invandringsvägar" till landskapet.

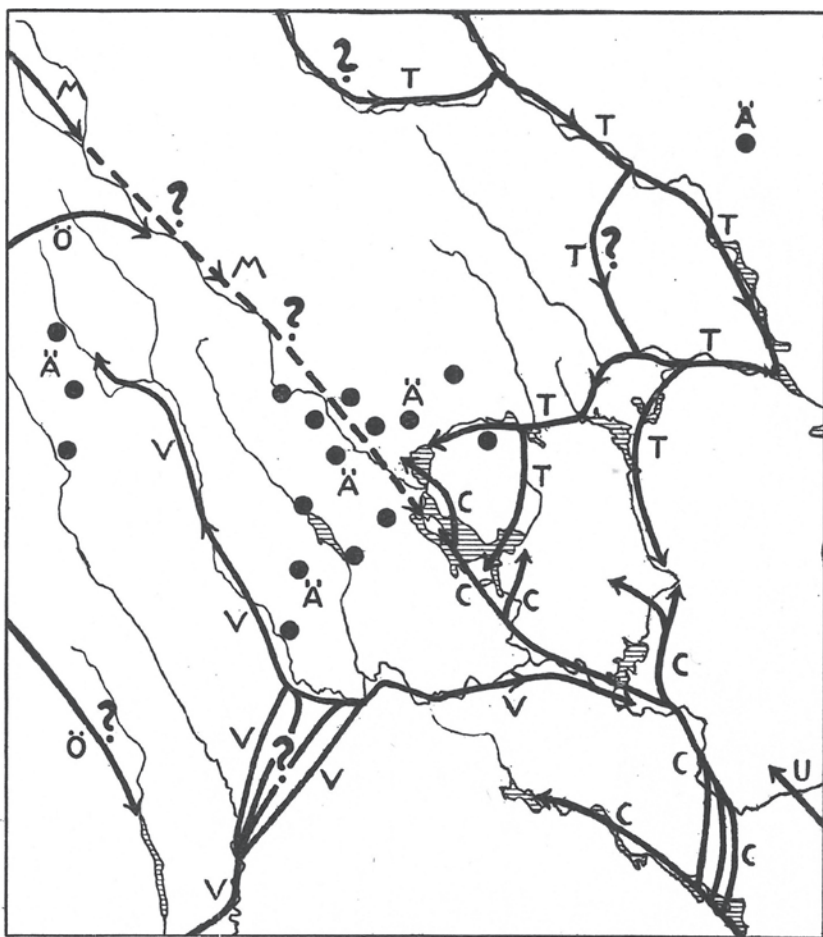
Rättviksgruppen hade, menade Lundman, kommit in i Dalarna från Hälsingland, något som var troligt både på grund av landskapens geografiska läge och av formuleringar i Snorre Sturlassons medeltida *Heimskringla*. Kanske kunde raselementet ha kommit till Dalarna efter ett inbördeskrig i norska Trøndelagen på 700-talet? Många trönder ska då ha flytt in i nuvarande Hälsingland. Man "får nu tänka sig", skrev Lundman, att de därefter också "trängde över dalgränsen".²²

Allra mest invecklad blev indiciekedjan när Lundman försökte belägga sina kunskapsanspråk om Tydalsrasen, och där han hävdade att man var närmast "tvingad" att anta att tydalingarna utgjorde Skandinaviens urbefolkning. Men varför var man tvingad att dra en sådan slutsats? Lundman utgick bland annat från den ostrogotiske och östromerske historieskrivaren Jordanes, som på 500-talet skrev att Skandinavien beboddes av "finnar". Dessa "finnar" (ett ord som förmodligen inte syftade på senare tiders befolkning i Finland) nämndes också i de isländska släktsagorna. Där talades det om ättlingar till "halvtroll" och "finnar" som påstods ha utseenddrag som Lundman identifierat bland tydalingarna. Dessutom förekom det fortfarande att landsbygdsbefolkningen i vissa bygder i Dalarna använde uttryck som "rena, rama finnar" trots att det i dessa bygder aldrig förekommit någon finsk invandring. Vilka "finnar" var det då som avsågs? Jo, kanske samma som Jordanes skrivit om för snart 1 500 år sedan ...²³

Globala raskategoriseringar och politiska positioner

Lundman höll fast vid teorin om Tydalsrasen under hela sin karriär, trots att han fick kritik för den redan vid disputationen. Innan vi belyser vad som hände då måste vi dock göra två avstickare. Avhandlingen handlade om ett svenskt landskaps rasförhållanden, men Lundman hade redan tidigt ambitioner att skriva syntetiserande verk där han gav sig i kast med hela mänskligheten. Under de år då han arbetade med avhandlingen publicerade han även två populärt hållna skrifter där han uttalade sig om raser på europeisk och global nivå. De bör analyseras först, dels eftersom de kastar ljus över Lundmans kunskapsanspråk om människor mer allmänt, dels eftersom de rimligtvis kan ha påverkat de inblandade aktörernas bild av

Karta 18. Sannolika invandringsvägar för huvudgrupperna o. s. v.

V = Västgruppen; C = Centralgruppen; T = Tröndegruppen; M = Moragruppen; U = Uppländska gruppen; Ö = Grupper från norska Österdalen; Ä (och stora runda prickar) = Älvdalsgruppen.

Olika grupperns "invandringsvägar" till Dalarna. Ur Lundmans *Dala-allmogens antropologi* 1945. Bild: Lunds universitetsbibliotek.

Lundman vid tiden för disputationen. Jag ska dessutom försöka analysera Lundmans politiska position under 1930-talet och fram till andra världskrigets slut. Även det är betydelsefullt för att förstå de vetenskapliga strider som ägde rum i samband med att han disputerade.

Nordens rastyper

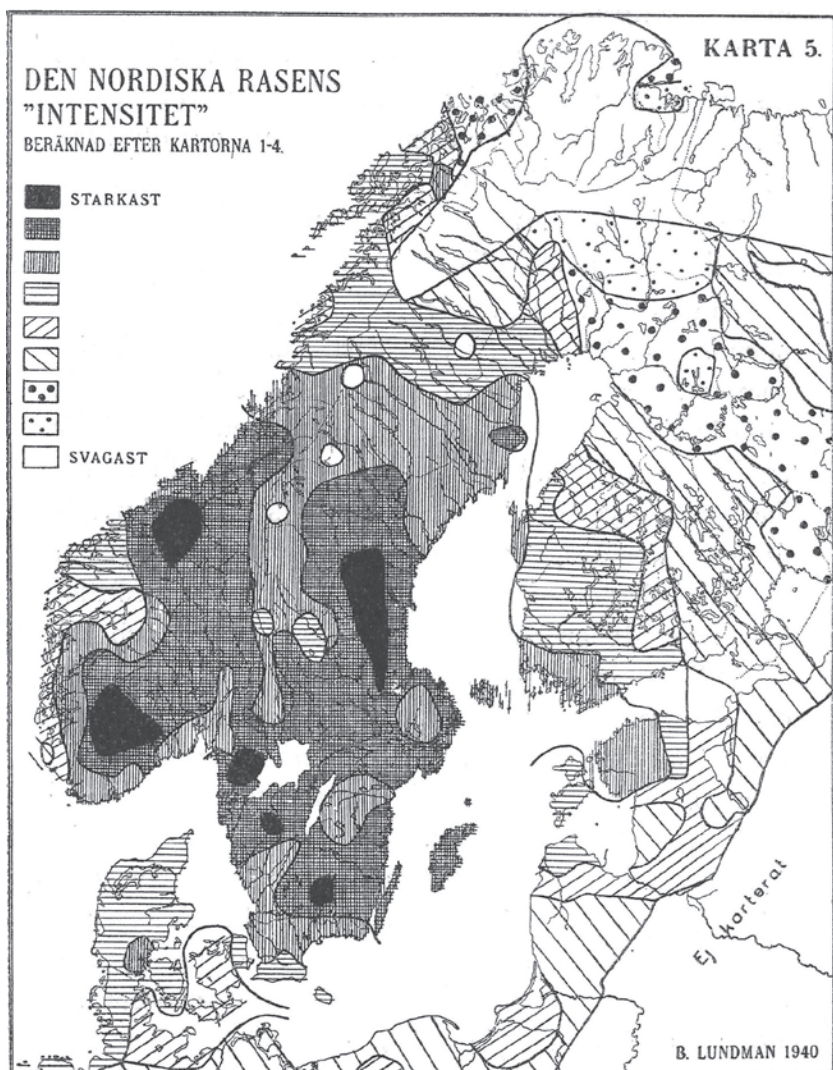
1940 fick Lundman möjlighet att ge ut en kort skrift om rasförhållandena i Sverige, Norge och Danmark. *Nordens rastyper* publicerades i den ursprungligen liberala studentföreningen Verdandis populärvetenskapliga skriftserie och var rikt illustrerad med kartor och fotografier.

Den är inte så intressant för de rasindelningar Lundman gjorde av Nordens befolkning. De var inte alltför uppseendeväckande i sin samtid även om de rörde sig på en mer detaljerad skala än vad till exempel Gunnar Dahlberg skulle ha ansett var motiverat. Han använde sig av den väletablerade europeiska femrasindelningen med vissa variationer och flera underkategorier. Den nordiska rasen delades till exempel in i "Götatypen" och "Tröndetypen", som i sin tur sades ha en "underras" som Lundman kallade för "Västmanlandstypen". Den östbaltiska rasen delades in dels i "Tavasttypen", dels i "Savolaxtypen", och den samiska befolkningen påstods bestå av två skilda raselement, nämligen den "sydlapska" och den "nordlapska" rasen. Det senare var dock ett ovanligt sätt att betrakta samerna som vid denna tid ofta beskrevs som en enhetlig ras.²⁴

Den är mer intressant eftersom Lundman också skrev en del om hur han såg på ras teoretiskt. Även här framträder en inställning som skilde sig starkt från den som Gunnar Dahlberg hade vid samma tid. För Dahlberg var ras en term som var nödvändig för att beskriva genetiska skillnader men som i grund och botten konstruerades av forskaren själv. Det var i filosofisk mening en så kallad nominaldefinition. Lundman såg ras som en slags realdefinition, det vill säga något som existerade oberoende av forskarens kategoriseringar och som nästan hade en egen historisk agens:

Överhuvudtaget får man snarast se "raserna" såsom genom tid och rum trögt framflytande strömmar. De blanda visserligen sitt flöde ("blod") mer eller mindre med andra dylika floder men i sin kungsädra äro de ofta länge *jämförelsevis* oblandade.²⁵

Han förde också fram kunskapsanspråk som placerade honom i den rasforskningstradition som utgick från Herman Lundborg snarare än Dahlberg. För det första betonade Lundman att rasskillnader inte endast

Den nordiska rasens "intensitet" i Skandinavien. Ur Lundmans bok *Nordens rastyper* 1940.
Bild: Lunds universitetsbibliotek.

handlade om fysiska egenskaper utan i högsta grad även mentala. Ja, dessa var egentligen ”ännu viktigare” men samtidigt svåra att mäta. Därför var de föga användbara för att göra rasindelningar på den nivå boken handlade om.²⁶

För det andra varnade Lundman för att det svenska samhället höll på att ”degenerera”, och han hade med andra ord den alarmistiska syn på rasförändringar som Dahlberg vid samma tid avvisade. Dels berodde degenerationen enligt Lundman, som här åter påminner om Lundborg, på ”rasblandning”. Dels sattes den i samband med emigrationen till Nordamerika, som på 1940-talet i och för sig upphört men som hade påverkat befolkningssammansättningen under de senaste sjuttio åren.²⁷ Lundman anknöt därmed till ett sätt att beskriva emigrationens faror på som förekom redan i sekelskiftets emigrationsdebatt, där vissa fruktade att de fysiskt och psykiskt mest värdefulla svenskarna försvann västerut.²⁸

Jordens människoraser och folkstammar

1943 tog Lundman sig an rasindelningarna på global nivå genom skriften *Jordens människoraser och folkstammar*. Det var enligt Lundman själv en opolitisk bok, där han mitt under brinnande världskrig ville ”sakligt” behandla frågor som på kontinenten framkallat oändligt mycket blod och tårar.²⁹ I själva verket var skriften en av de publikationer där Lundman kom allra närmast den tyska *Rassenkunde*-strömningens kunskapsanspråk om människoraser.

Lundman uttryckte även sin uppskattning för flera nazityska rasforskare, om än med vissa förbehåll. Egon von Eickstedt beskrevs som ”lysande” och ”banbrytande”, medan Hans F K Günther visserligen sades vara ”ensidigt raspolitisk” men samtidigt ”lärt tyskarna att iakttaga levande människor och ej blott se sig blinda på måttserier”.³⁰ Här såg Lundman Günther som en forskare att inspireras av: ”Så räcker intuitiv helhetsuppfattning handen åt geografisk-statistisk typurskiljning. Den senare är dock en viktig kontroll gentemot för stort självsvåld, den förra ger den friska helsynen.”³¹

Även om Lundman inte använde uttryck som ”arisk” (en skepsis han delade med många nazityska rasforskare, vilket nämnts i kapitel två) förde han fram kunskapsanspråk som delvis påminner om den nazistiska arier-teorin. De byggde på en historieuppfattning där vissa raser och folk sågs som överlägsna respektive underlägsna och där de överlägsna trängde undan, fördrev och utmanövrerade de underlägsna. Det viktigaste inslaget i denna rasifierande historieskrivning var framställningen av hur indoeuro-

péerna för flera tusen år sedan skulle ha blivit anfäder till den nordiska rasen och spelat stor roll för att utveckla kultur, statsbildning och civilisation.

Till skillnad från dagens arkeologi och språkvetenskap, som tenderar att placera indoeuropeernas "urhem" någonstans i sydvästra Ryssland, menade Lundman att de kom från Öst- och Centraleuropa. Hans tanke var att de härstammade från en grupp så kallade snörkeramik och stridsyxefolk som bör ha levt i södra Polen under stenåldern och som "otvivelaktigt" var indoeuropeernas förfäder. Han beskrev dem som ett "krigiskt och ytterst expansivt folk" med blond hårfärg, som erövrade andra folkstammar och ersatte deras ledarskikt med sina egna medlemmar:

Ty att urindoeuropeerna voro blonda, framgår av att åtm. dess adel [...] enl. *fullt säkra* historiska uppgifter övervägande var detta *överallt* i de sydliga, brunetta länder, dit denna folkstam trängt. Här märktes ock den bristande biogeografiska anpassningen genom den blonda herrerasens hastiga tillbakagång i de heta klimaten. [...] Så spredo sig indoeuropeernas unga, kampglada krigarfolk över större delen av Euroasien.³²

Lundman betonade starkt att mentala rasegenskaper var lika verkliga som fysiska. Visserligen fanns det individuella variationer men "i regel" var det fullt motiverat att hävda att vissa raser till exempel var modigare eller mer grymma än andra, och att människoraserna hade "olikartad kulturbegåvning" beskrevs som något "självyklart".³³

Hur Lundman konkret tänkte sig dessa mentala rasskillnader framgår av hans synnerligen stereotypa beskrivning av Nord- och Sydamerikas urbefolkning samt av Afrikas svarta befolkning, där han starkt anknyt till gamla koloniala föreställningar:

Negern [är] utåtvänd, glad och flabbig vid gott lynne, animalt brutal, grym emot djuren. Indianen mer dovt inåtvänd och dolsk, men ock mäktig mycket innerliga och djupa känslor, i regel öm djurvän (jfr de talrika tämjda vilddjuren i indianbyarna, som niggerungarna nästan genast skulle pina ihjäl!). [...] Negern kan väl bli en trogen tjänare (det har Livingstones tjänare och många andra visat), men en personlig *vän* blir han mycket sällan, om han ej insupit *mycket* av de vitas kultur. Annars är hans sätt att se ytterst primitivt, rätt naturalistiskt och starkt affektbetonat.³⁴

Här förde Lundman fram grovt rasistiska kunskapsanspråk där olika raser placerades in på högre eller lägre platser i en hierarki, och där utomeuropeiska och särskilt svarta befolkningsgrupper sattes mycket lågt.

Politiska positioner före 1945

Lundmans kopplingar till Nazityskland var mer omfattande än vad som hittills framgått. Det var inte bara i *Dalarnas hembygdsbok* han publicerade sig under 1930-talet. En del av resultaten från Dalaundersökningarna trycktes också i tidskriften *Zeitschrift für Rassenkunde*. Det var det nazistiska Tysklands ledande vetenskapliga tidskrift för akademisk rasforskning, under ledning av den Egon von Eickstedt som Lundman beundrade.

I dessa artiklar tillät han sig också mer politiska uttalanden än i andra sammanhang. När han 1935 redogjorde för sin teori om det höga inslaget av "tattare" i vissa bygder av Dalarna betonade han att detta borde ses som ett problem. "Tattare" hade nämligen en "själsform" ("Seelenform") som gjorde dem intriganta, promiskuösa och hämndlystna. "Säkert", menade Lundman, utgjorde de en stor andel av de intagna på både mentalsjukhus och fängelser.³⁵ Han utgick också från att rasegenskaper påverkade förmågan till kulturskapande och ekonomiska näringar, då han året därefter argumenterade för att den svenska befolkningens antropologiska drag verkade korrelera med landets olika odlingsområden.³⁶

Lundman hade dessutom kontakter med aktörer verksamma inom den norska Quisling-regimen, till och med i andra världskrigets slutskede då Nazitysklands förestående nederlag måste ha varit uppenbart. Där satt genetikern Thordar Quelprud (1901–92), som tidigare varit gästforskare i Nazityskland, som chef för Arvebiologisk Institutt, en eugenisk myndighet som Quislings regering inrättat. Våren 1944 frågade Lundman Quelprud om det vore möjligt att få *Jordens människoraser och folkstammar* översatt och utgiven i Norge. Quelprud svarade att han principiellt var positiv till förslaget men ville återkomma efter att ha läst boken. Vad som därefter hände är okänt.³⁷

Intressant nog kallade Lundman själv sina kontakter med nazityska forskare för "opolitiska". Det var åtminstone med det ordet han beskrev *Zeitschrift für Rassenkunde* i ett brev 1938. Exakt hur hans ordval ska tolkas är dock svårt att avgöra. Antingen ansåg Lundman själv att tidskriften verkligen var "opolitisk" eftersom den gjorde anspråk på vetenskaplighet och åtminstone i Tyskland hade en sådan status. Eller så valde han medvetet att beskriva den som opolitisk för att undvika att själv bli betraktad som nazist.³⁸

Var då Bertil Lundman själv nazist? Nej, trots kontakterna med nazistiska forskare i Tyskland och Norge tyder ingenting i källorna på att han var det, om man med nazist menar en person som är medlem i eller tydligt

sympatiserar med en nazistisk organisation.³⁹ Men nazismen var bara en av många rörelser som rörde sig i en rasistisk, nationalistisk och antidemokratisk zon längst ut på högerkanten. Man kan, som historikern Lena Berggren har gjort, tala om en "nationell rörelse" som omfattade både nazistiska, fascistiska och andra ultrakonservativa sammanslutningar. De befann sig stundtals i konflikt men hade också kontakter, och vissa aktörer rörde sig mellan organisationerna och möttes i gemensamma sammanhang.⁴⁰

Ett sådant sammanhang var Samfundet Manhem, som leddes av ingenjören Carl Ernfrid Carlberg (1889–1962). Samfundet, som kan beskrivas som en högerextrem kunskapsarena, var en mötesplats för rörelsens intellektuella och anordnade flitig föreläsningsverksamhet i sina lokaler i Stockholm. Här fanns, som Berggren visat, Lundman med under hela 1930-talet. Han var en av dem som undertecknade samfundets stiftelseurkund 1935 och åren 1937–38 satt han även med i dess styrelse. Fram till och med 1940 höll han dessutom flera föreläsningar i samfundets regi, med titlar som "Översikt av jordens människoraser" (1939) och "Folkdöd, rasfråga och livsåskådning" (1940).⁴¹ Innehållet i de flesta av dem är inte närmare känt, men i ett fall refererades föredraget i den ultranationalistiska tidningen *Sverige Fritt*. Det var i april 1937, då Lundman talade om den "nordiska rasen". Här känner vi igen de idealiserande beskrivningar som förekom i andra texter av Lundmans penna vid samma tid. Intressant nog kopplade han enligt referatet också samman den nordiska rasen med "arierna" på ett sätt som annars inte är vanligt i hans författarskap. De nordiska människor som ska ha kommit till Skandinavien under yngre stenåldern beskrevs nämligen som "de egentliga arierna", och det var genom deras senare expansion som "det nordiska blodet" förts vidare.⁴²

Förutom Samfundet Manhem är det dock oklart om Lundman var medlem i någon av den nationella rörelsens organisationer. Eventuellt, men detta är osäkert, hade han en koppling till den fascistiska rörelsen runt Per Engdahl (1909–94) och dennes organisation Svensk Opposition, som senare bytte namn till Nysvenska rörelsen. 1944 erbjöd sig nämligen zoologen Harry Bergquist (1900–76), som var medlem i Nysvenska rörelsen, att recensera "de böcker Du angivit", däribland *Jordens människoraser och folkstammar*, i Engdahls tidning *Vägen framåt*.⁴³ Men om det innebär att Lundman själv var medlem är en annan fråga.

Det står också klart att Lundman 1939 medverkade i en årsskrift som gavs ut av föreningen Heimdal i Uppsala. Heimdal var ursprungligen en allmänt konservativ studentförening, men hade 1939 i praktiken tagits över

av en krets ultranationella studenter under ledning av journalisten Arvid Fredborg (1915–96) som också var en av de drivande krafterna bakom ”Bollhusmötet” i staden samma år, där studentkåren antog ett protestuttalande mot judiska flyktingar.⁴⁴ Fredborg i sin tur var starkt kopplad till Sveriges nationella förbund, en organisation som tidigare fungerat som högerpartiets ungdomsförbund men utesluts ur Allmänna valmansförbundet 1934 efter att ha närmat sig fascistiska och antisemitiska politiska positioner, dock utan att se den tyska nazismen som en modell för ett framtida Sverige.⁴⁵ Lundmans bidrag till årsboken hade den dramatiska titeln ”Folkdöd och rasfråga” och innehöll samma syn på det indoeuropeiska urfolkets ”psykiska och fysiska överlägsenhet” som han fyra år senare skulle utveckla i *Jordens människoraser och folkstammar*.⁴⁶

Striderna om disputation och docentur

Lördagen den 3 mars 1945 var det dags för Bertil Lundman att disputera. Akten var välbesökt. Hela 1 500 åhörare dök upp, och disputationen fick i all hast flyttas till den stora universitetsaulan för att alla skulle få plats.⁴⁷ Disputationen och de diskussioner om betyget på avhandlingen som följde blev, som Maria Björkman har påpekat, inledningen på en tre år lång akademisk konflikt mellan olika sätt att se på rasforskningens innehåll och metoder.⁴⁸

Disputationen

I teorin innebär en disputation att forskningsresultat granskas opartiskt, och att de metoder som använts för att få fram dem bedöms utan hänsyn till vem forskaren är. Avståndet mellan vetenskapssamhällets teori och praktik kan dock vara långt och var det också vid 1900-talets mitt. Huvudopponenten, den äldre forskare som utför den viktigaste granskningen av doktorandens arbete, ska utses uteslutande på grund av sin vetenskapliga kompetens. I själva verket kunde tillhörigheten till sociala och akademiska nätverk spela stor roll vid disputationer och det förekom att doktorander med starka nätverkspositioner hade nära kontakter med sina opponenter, som ibland till och med fungerade som en slags skugghandledare.⁴⁹

Bertil Lundman var utestängd från vissa akademiska nätverk men det fanns också nätverk som han hade tillgång till. Det påverkade också valet av opponent. Enligt Lundmans memoarer var det han själv som föreslog huvudopponent: Gaston Backman, den anatomiskt inriktade rasforskare

som vi mötte i kapitel tre.⁵⁰ Jag har inte hittat något som motsäger påståendet, och hur som helst bör Lundman ha varit nöjd med Backman som opponent. Redan i avhandlingens förord hade han tackat Backman i smickrande ordalag, och av formuleringarna att döma verkar det som att Backman redan före disputationen läst och kommenterat texten eller åtminstone diskuterat Lundmans forskning med honom.⁵¹

Föga förvånande var Backmans utlåtande också tämligen välvilligt, om än inte utan kritik. Han noterade att avhandlingen var rörig och märkligt disponerad och att mätmetoderna ibland varit otillfredsställande. När Lundman mätt de undersökta personernas kroppslängd hade han till exempel låtit dem behålla skorna på och sedan dragit av den uppskattade skostorleken i beräkningarna. Men överlag gav Backman avhandlingen ett positivt omdöme. Dels därför att Lundman undersökt också kvinnors antropometriska värden, vilket faktiskt var första gången det skett i större skala i Sverige. Dels gav Backman en eloge till Lundmans arbetsinsats, som skett under ”svåra och ofta pressande yttre förhållanden”. Det föreslagna betyget Med beröm godkänd var gott men hörde inte till de högsta möjliga.⁵²

Opponenten bestämde dock inte betyget. Det största inflytandet hade betygsnämnden, och där fanns en kunskapsaktör som hade en annan syn på rasforskning än Lundman, som hörde till andra akademiska nätverk och dessutom hade en annorlunda politisk inställning. Det var Gunnar Dahlberg, chef för Rasbiologiska institutet. Dahlberg skrev ett utlåtande om avhandlingen som var betydligt mer kritiskt i tonen, även om han likaledes medgav att Lundmans arbetsinsats varit stor och höll med om att det var värdefullt att kvinnor inkluderats i undersökningen.

Vi har tidigare sett hur Dahlberg argumenterade för vikten av avancerade statistiska metoder inom rasforskningen. Därför är det föga förvånande att det var just Lundmans sätt att handskas med statistiken som han angrep hårdast. Det var i själva verket omöjligt, hävdade Dahlberg, att veta om de personer som Lundman undersökt var representativa för Dalarnas befolkning: ”Den enda uppgiften man erhåller i arbetet är att alla personer, vilka enligt vissa regler kunnat anses vara infödda och vilka författaren kunnat förmå till undersökning blivit undersökta”, medan något systematiskt slumpvis urval inte använts. Därför fanns det flera felkällor som försvagade Lundmans resultat.

Allra skarpast angrep han dock Lundmans kunskapsanspråk om Tydalsrasen. Dahlberg antydde att Lundman bestämt sig för att denna ras fanns redan på förhand och därefter letat aktivt efter människor som såg ut att

tillhöra den. Kanske hade Lundmans ”intresse för den mörka ’Tydalstypen’ medfört att han nedlagt särskild energi att förmå personer av denna typ till undersökning”, skrev Dahlberg, som dessutom ifrågasatte det meningsfulla i att göra så extremt detaljerade lokala rasindelningar som Lundman gjort. De antropometriska skillnader Lundman baserade sina indelningar på var i själva verket ytterst små, och det var dessutom inte helt klarlagt huruvida till exempel skillnaden i kroppslängd mellan olika bygder uteslutande berodde på genetiska faktorer eller också påverkades av miljöfaktorer, till exempel hur länge barnen ammadess under uppväxten. Dahlberg kunde med ”tvekan” tänka sig betyget Med beröm godkänd för avhandlingstexten, men ansåg att de statistiska problemen diskuterats så bristfälligt under själva disputationssakten att Lundman endast borde få det lägre betyget Icke utan beröm godkänd för sitt försvar av avhandlingen.⁵³

Dahlbergs kritik fick två konsekvenser. För det första beslöt universitetets matematisk-naturvetenskapliga sektionsstyrelse att låta Uppsalastatistikern Herman Wold (1908–92) göra en extra granskning av avhandlingen. Wold höll med Dahlberg om att Lundman visat statistisk ”valhänthet” och borde ha diskuterat representativitetsproblemen mer ingående, men att de direkta felen inte var så stora att de äventyrade huvudresultaten.⁵⁴

För det andra ingrep Lundmans eget nätverk till hans försvar. Växtbiologen Einar Du Rietz (1895–1967), som också prisats för sin ”geniala uppslagsrikedom” i förordet till avhandlingen, vände sig personligen till Gaston Backman och bad honom skriva ytterligare ett utlåtande där han utvecklade sin bedömning.⁵⁵ Särskilt bad han Backman yttra sig om huruvida Lundman kunde förvänta sig en framtida utnämning till docent, något som blivit svårt att tänka sig utifrån Dahlbergs betygsförslag. Backman, vars utlåtande skickades vidare till sektionsstyrelsen, svarade att han trots de brister han påtalat definitivt ansåg Lundman värd en docentur. Motiveringen var intressant:

Slutligen vill jag framhålla, att jag fullt ut delar Din mening, att frågan om Docentur eller icke docentur i detta särskilda fall gäller något synnerligen väsentligt. En person, som offrat så många år af sitt lif och af sina små medel, för en ifrig och hängiven forskning, är redan af den anledningen förtjänt af all hänsyn och allt tänkbart understöd, som rättvisligen kan komma honom till del. Man har all rätt att vänta, icke blott att just denne forskare även i fortsättningen skall med iver ägna sig åt sin forskargärning, utan också, att den offentliga debatten skall leda honom in på banor, där hans vetenskapliga produktion skall förmå att höja sig till ett högre plan och att han också skall kunna upparbeta sin stilistiska förmåga till större klarhet

och reda. Men att vägra honom docentur i ämnet vore säkerligen icke blott att bryta stafven över hans livsgärning utan även sätta definitivt stopp för dess fortsättande. Och hans arbete var icke dåligt.⁵⁶

Lundman borde alltså få ett någorlunda högt betyg inte eftersom hans avhandling egentligen var så bra ("icke dåligt" är ett föga starkt beröm), utan därför att det var viktigt att se till att han kunde fortsätta forska. Min tolkning är att både Backman och Du Rietz ansåg att det var viktigt att den *form* av rasforskning Lundman ägnade sig åt kunde få fortsätta att bedrivas även om de personligen kanske inte värderade just Lundmans vetenskapliga insatser så särdeles högt.

Om Gunnar Dahlberg inte varit sjuk våren 1945 hade kanske Lundmans framtida karriär sett annorlunda ut. Nu gjorde sjukdomen att betygsnämnden till slut fick sammanträda utan Dahlberg och hans förslag till lägre betyg för försvaret av avhandlingen kom inte ens upp till omröstning. Lundman hade därmed fått signalen att det var värt att försöka bli docent, vilket var en förutsättning för fortsatt verksamhet vid universitetet. Han grep tillfället så fort han kunde.⁵⁷

Första docenturstriden

Bara några månader efter sin doktorsexamen lämnade Lundman in sin ansökan om att också utnämnas till docent i ämnet fysisk antropologi. Universitetet utsåg tre granskare: Gaston Backman, anatomen David Holmdahl (1887–1956) och statistikern Sten Wahlund, som tidigare arbetat tillsammans med Gunnar Dahlberg vid Rasbiologiska institutet. Backman tillhörde Lundmans eget nätverk, Wahlund hade goda kontakter med Dahlberg medan Holmdahl inte verkar ha ingått i något av nätverken. Granskarna skulle nu yttra sig inte bara om avhandlingen utan om Lundmans hela produktion fram till hösten 1945, däribland hans tidigare artiklar i den nazityska tidskriften *Zeitschrift für Rassenkunde*.

Backman hade ju redan tidigare deklarerat att han var positiv till docentur och hade inte mycket nytt att säga om avhandlingen, som han ju granskat vid disputationen. Artiklarna i den tyska tidskriften bedömde han däremot välvilligt och menade att de på vissa sätt till och med var bättre än den röriga avhandlingen.⁵⁸ Wahlund gjorde en helt annan bedömning av artiklarna som han avfärdade som "elevarbeten", dock utan att nämna något om det politiska sammanhang de publicerats i. Wahlund baserade sin granskning främst på avhandlingen, och den ansåg han inte motiverade

en docentur. Han argumenterade på ett sätt som visar att han åtminstone här hade en liknande syn på rasforskning som Gunnar Dahlberg. Problemet var inte det empiriska materialet i sig utan de extremt långtgående slutsatser Lundman dragit. Wahlund menade att "vare sig de antropometriska resultaten eller den bevisföring, författaren i övrigt presterar, berättigar honom till sina långtgående slutsatser angående olika rastyper och deras förekomst".⁵⁹

Med ett yttrande för docentur och ett annat emot blev David Holmdahls bedömning avgörande. Olyckligtvis för Lundman anslöt sig Holmdahl, som uppenbarligen läst handlingarna från disputationen, till den kritik som Dahlberg då levererat. Det avgörande var representativitetsproblemen i avhandlingen. Hur visste egentligen Lundman att mätresultaten från de människor han undersökt faktiskt sade något om rasförhållandena i Dalarna i stort? Lundman verkade "icke ens se, att här föreligger ett problem, som är av största betydelse för hela undersökningen", skrev Holmdahl, som strödde salt i sårerna genom att inkompetensförklara Lundman på grund av "bristande vetenskaplig skolning" och "svagheter i exakt vetenskapligt tänkande". Någon docentur var absolut inte tänkbar.⁶⁰

Meriteringskrivande

Avhandlingens brister hade satt ett tillfälligt stopp för Lundmans karriär. Han bör rimligtvis ha dragit slutsatsen att om han skulle få en förnyad chans att bli docent måste han meritera sig genom fler publikationer. 1946 var det just vad Lundman gjorde, både genom ett större vetenskapligt verk och ett mindre populärvetenskapligt.

Vetenskapligt var *Raser och folkstockar i Baltoskandia* ett av Lundmans mest ambitiösa arbeten någonsin. Det var ett försök att göra ett tungt vägande inlägg om hela Östersjöområdets rasförhållanden. Boken var en syntes baserad på de antropometriska data om kroppslängd, ögonfärg, cefaliskt index och liknande värden som samlats in under decenniernas lopp, även om han också nämnde blodgruppsundersökningar som ett viktigt framtida forskningsfält.

Det verkar som att Lundman försökte skriva en bok som skulle vara svår att angripa med den typ av argument som satt stopp för hans första docentansökan. Även om han nämnde sin teori om Tydalsrasen saknade boken i allmänhet de långtgående spekulationer om förhistoriska migrationer som avhandlingen innehöll. Det fanns dessutom inga värderande eller hierarkiska omdömen om några raser, och förutom ett omnämnande

av Egon von Eickstedt och en litteraturreferens till antropologen Ilse Schwidetzky fanns inga hänvisningar till forskare som varit verksamma i Nazityskland.⁶¹

I den tunnare boken *Nutidens människoraser* såg det helt annorlunda ut. Av allt Lundman publicerade var detta den skrift där han allra tydligast formulerade värderande och direkt rasistiska kunskapsanspråk, där människoraserna delades in i hierarkier och beskrevs i starkt stereotypa och kolonialt färgade ordalag. När det gällde fysiska egenskaper beskrevs till exempel den "armenina" rasen i Mellanöstern som "lika fula som arabinerna äro eleganta" och Australiens ursprungsbefolkning beskrevs som "frånstötande djuriska".⁶² Men framför allt handlade hierarkierna om mentala egenskaper, och det Lundman skrev visar att hans rasifierande kunskapsanspråk inte förändrats nämnvärt i och med andra världskrigets slut. Redan före kriget hade han idealiserat den "nordiska" rasen, och det gjorde han fortfarande 1946:

Vad som framför allt utmärker nordrasens sjäsliv är en rätlinjig följdriktighet i tänkande och handlande. Detta visar sig å ena sidan däri, att de mest nordrasiga folken blivt den lagliga ordningens folk framför andra. Även ha män av nordras mer än andra haft förmåga att uppdaga och nyttiggöra naturens lagar (naturforskning och teknik). Detta sammanhänger med en annan nordisk egenskap, den glada frejdigheten, pionjärhumöret [sic], upptäckarglädjen. Det är då ingen tillfällighet, att påfallande många upptäcktsresande mer eller mindre äro av nordtyp.⁶³

Beskrivningen kan jämföras med det som Lundman skrev om Afrikas svarta befolkning. Det är ord som hade kunnat komma från den amerikanska södern under slaveriets höjdpunkt eller från 1800-talets mest aggressiva koloniala erövringståg:

Negrerna äro jordens mest utpräglade driftsmänniskor, en ras av stora ouppfostrade barn, som mindre än andra besväras av några hämningar. Niggern tar dagern som den kommer, skriker, pratar och flabbar med sin breda humor och njuter av alla de fröjder, som ögonblicket kan giva. En motgång kastar honom bokstavligen till marken, han vrålar och sliter sig i håret som en besatt i vildaste förtvivlan. Ögonblicket därefter är dock det hela glömt, och allt är som vanligt. Negrerns sanguiniska temperament innesluter mycken godmodighet och vid lämplig behandling kan han bli en mycket trogen tjänare. En sådan natur är naturligtvis även en utmärkt slav, som, fränsett enstaka utbrott, väl finner sig i sitt öde, ja t.o.m. är flabbig i slavhandlarens kedjor. Någon högre och självständigare kulturutveckling kan ju naturligtvis icke förekomma hos denna stundens lidelsefulla barn.⁶⁴

Om *Raser och folkstockar i Baltoskandia* var en bok som karriärmässigt tjänade Lundman väl blev *Nutidens människoraser* en skrift som skulle hem-söka honom. Som vi ska se i kapitel åtta gav den Lundmans fiender ammunition i den offentliga debatten under många år, och det gäller inte minst citatet om svarta människor.

Andra docenturstriden

Våren 1947 var de nya skrifterna publicerade och Lundman återkom med ännu en ansökan om att få bli docent. Han hade nu dessutom författat ett svar på den kritik som tidigare riktats mot avhandlingen, och han lät trycka den lilla skriften i samband med den nya ansökningen. Han hade inte alls, skrev han, letat särskilt aktivt efter undersökningspersoner som motsvarade hans bild av hur Tydalsrasen såg ut. När det gällde kritiken mot hans hantering av statistik svarade han med ett auktoritetsargument genom att hänvisa till att Gaston Backman flera gånger gjort på liknande sätt.⁶⁵

Återigen blev valet av granskare avgörande. Lundman hade turen att ännu en gång få Gaston Backman utsedd som en av granskarna, och han fortsatte att förorda docentutnämning bland annat med hänvisning till *Raser och folkstockar i Baltoskandia*.⁶⁶ Desto mer oturligt var det att också Gunnar Dahlberg utsetts. Dahlbergs utlåtande innehöll om möjligt ännu mer förödande omdömen än vid disputationen två år tidigare. Nu såg Dahlberg inte längre några förmildrande drag i Lundmans produktion. Han fortsatte att kritisera Lundmans ”vårdslösa sätt att behandla siffrorna” även i den nya *Raser och folkstockar i Baltoskandia*. För första gången lyfte Dahlberg också explicit fram Lundmans hänvisningar till nazityska forskare och skrev att det vittnade om ”bristfälligt omdöme”. Men framför allt fokuserade Dahlberg på en punkt som verkligen utgjorde en viktig teoretisk skillnad mellan honom och Lundman, nämligen frågan om hur detaljerade rasindelningar det var meningsfullt att göra:

Den viktigaste anmärkningen mot Lundmans produktion, vilken gäller även hans senare arbeten, är att han har en bristande vetenskaplig stringens och är alltför mycket benägen att uppställa hypoteser angående olika typer utan att se till att han har tillräckliga belägg för detta. Det är klart att alla egenskaper kunna kombineras till typer. Frågan är om de förekomma på annat sätt än vad man slumpvis har att vänta. Härvidlag visar Lundman bristande sinne för nödvändigheten av stringenta bevis.⁶⁷

I och med Dahlbergs avstyrkande hamnade bollen än en gång hos den tredje granskaren, men denna gång hade Lundman större tur än vid sin första ansökan. Kaarlo Hildén (1893–1960) var docent i antropologi och professor i geografi vid Helsingfors universitet. Precis som med Backman hade Hildén och Lundman haft kontakter redan innan disputationen, och Hildén tackades i avhandlingens förord för att ha ”visat intresse och mycken vänlighet”.⁶⁸

Hildén återgäldade tacket genom att skriva ett positivt utlåtande där han visserligen medgav att Lundman ibland drog alltför spekulativa slutsatser men samtidigt prisade honom för hans stora arbetsförmåga. Dessutom gjorde han en helt annan värdering av Lundmans nazityska kontakter än vad antinazisten Dahlberg gjort. Hildén gav artiklarna i ”den ansedda tyska tidskriften” *Zeitschrift für Rassenkunde* ett gott betyg och berömde till och med Lundman för att inte ha ”inryckt rasfrågorna i politikens tjänst” och skrivit om ras på ett ”lidelsefritt” sätt.⁶⁹ Det framstår, mot bakgrund av vad vi nu vet om Lundmans engagemang i Samfundet Manhem och formuleringarna i flera av hans skrifter, som ett något överraskande påstående.

Lundmans forskning efter 1947

Lundman hade vunnit kampen för att bli docent, men vad innebar det rent praktiskt? Han fick rätt att undervisa och examinera i ämnet fysisk antropologi vid Uppsala universitet. Han fick en sal att föreläsa i och rätt att söka så kallade docentstipendier för sin försörjning. Någon fast tjänst hade han däremot inte och ända tills pensioneringen vid 1960-talets slut drog han sig fram på stipendier och osäkra inkomster.⁷⁰ Inte heller ingick han i en större arbetsgemenskap med andra forskare och lärare. Det fanns aldrig någon institution för fysisk antropologi. Lundman var med andra ord en akademisk solitär, men kunde därför också göra i praktiken vad han ville.

Bristen på uppbackning från en organisation och den kroniskt dåliga finansieringen innebar naturligtvis att hans möjligheter att forska var begränsade. Ändå kom han under ett par decenniers tid att producera en lång rad artiklar och böcker. Att inom ramen för det här kapitlet gå igenom allt Lundman gjorde och skrev under efterkrigstiden är knappast möjligt. Jag har därför valt att fokusera på ett antal teman som spelade en stor roll i hans rasvetenskapliga verksamhet och som berättar något om hans syn på rasfrågor i stort.

Jag fokuserar på de projekt som verkligen blev av. Särskilt under 1950-talet försökte Lundman också realisera en rad forskningsuppslag utan att lyckas. 1950–51 planerade han, att döma av bevarade brev, att fördjupa sina undersökningar av svenska ”tattare” och deras förekomst på landsbygden. Återigen vände han sig till präster och folkskollärare för att få hjälp med att hitta personer att undersöka men denna gång med mindre framgång än tidigare. En kyrkoherde svarade rätt ut att han inte hade någon ”lust att besöka tattare”, medan en lärare i Avesta skrev att han kände obehag över att tränga sig på hos familjer som kämpat länge för att slippa bli utpekade som just tattare.⁷¹

Dessutom kontaktade han präster, lärare och aktiva i hembygdsföreningar i syfte att undersöka befolkningen i södra Småland och Blekinge vid 1950-talets slut, och han hade också idéer om att undersöka kranieformerna hos svenska samer. Samtliga dessa projekt verkar dock ha runnit ut i sanden.⁷²

Den litorala rasen

Några mindre projekt lyckades han genomföra. Sommaren 1951 gjorde han antropometriska mätningar av 130 personer i skånska Östra Broby, precis som i Dalarna med stöd från den lokala hembygdsföreningen.⁷³ Andra undersökningar var av mer kuriöst slag, som då han gav sig på ett försök att rasbestämma Martin Luther (1483–1546) genom att studera samtida porträtt av den gamle reformatorn.⁷⁴

Men allt detta var mindre insatser. Det verkligt stora projekt Lundman genomförde under 1950-talet var ett annat, och det påminner på flera sätt om hans undersökningar i Dalarna. Dels på så sätt att det byggde på att han fick hjälp av lokala personer ur landsbygdssamhällets övre sociala skikt. Dels eftersom Lundman använde de empiriska data han fick fram för att dra långtgående slutsatser om förhistoriska rasomflyttningar, teorier av ett minst lika avancerat slag som avhandlingens idéer om Tydalsrasen.

Denna gång riktade han sitt intresse mot ön Tjörn strax norr om Göteborg på Sveriges västkust. Hur och varför Lundman hamnade där är okänt, men sommaren 1950 lyckades han genomföra antropometriska mätningar och fotograferingar av hela 725 Tjörnbor, både män och kvinnor. Bland ”ciceronerna” fanns i vanlig ordning flera folkskollärare men också en ”fröken” och en konstnär. Dessutom hade han, i likhet med under Dalaresorna, lyckats få en del arbetsgivare att låta honom ”undersöka sina arbetare på arbetstid”.⁷⁵ Här fanns alltså än en gång en maktdimension i under-

Tjörnkvinna av litoral typ. Ur Lundmans artikel "Tjörnbornas rastyp och ursprung" 1952.
Bild: Lunds universitetsbibliotek.

sökningarna, men hur den såg ut närmare är det svårt att uttala sig om. Vad hände till exempel med de arbetare som inte ville bli undersökta?

Lundman hade kunnat stanna vid en neutral redogörelse för de värden han registrerat, men så såg inte hans rasvetenskapliga ideal ut. I stället förde han fram kunskapsanspråk som kopplade samman vissa Tjörnbors nutida utseende med rasförhållanden flera årtusenden tillbaka i tiden. Resonemanget var komplicerat. Han började med att observera hur en grupp människor på Tjörn hade drag som han inte kände igen från någon annan

plats i Sverige: "Storväxt och smärt som götatypen och med dennes smala ansikte men mörkhårig och mer eller mindre mörkögd samt med smala, svagt böjda näsor", samt med relativt korta, breda och höga kranier.

Därefter kopplade han samman denna observation med vad de engelska geograferna och arkeologerna H J Fleure (1877–1969) och Harold Peake (1867–1946) tidigare beskrivit som den "litorala" rasen. Termen kom från latinets *litore* som betyder strand, och syftade på att det på vissa av Västeuropas kuster fanns befolkningsgrupper med ett likartat utseende, som påminde om det som Lundman tyckt sig se på Tjörn. Men han nöjde sig inte med detta. "Häpnadsväckande nog", menade Lundman, påminde den litorala rasen i sin tur om den "armenida" rasgrupp som hade sina rötter i Mellanöstern och östra Medelhavsområdet. Utifrån detta antagande formulerade han en teori som sträckte sig tillbaka till bronsåldern.⁷⁶

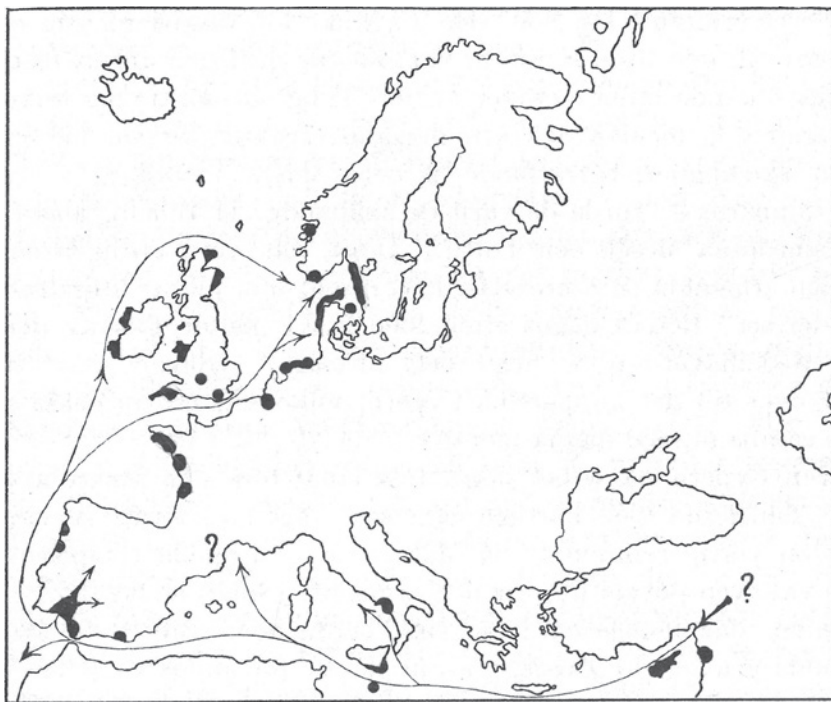
De kusttrakter där den litorala rasen observerats under 1900-talet (som Cornwall, södra Spanien och de frisiska öarna) var numera ofta ganska ödsliga men hade enligt arkeologiska fynd varit viktiga handelsområden under forntiden. Därför kunde, hävdade Lundman, den litorala rasens förekomst förklaras om man antog att människor av armenoid ras företagit handelsresor längs Europas kuster. Denna handel, som Lundman antog baserades på bärnsten och metaller, borde då ha skett under bronsåldern, före det fenikiska rikets expansion under 1200-talet före Kristus. Tanken var att de armenoida handelsmännen måste ha upprättat handelsstationer längs med kusterna och skaffat barn med lokalbefolkningen. Därmed hade de avsatt genetiska spår som fortfarande var synliga i dessa områden mer än tretusen år senare.⁷⁷

Jag har inte hittat något exempel på att andra forskare förde vidare Lundmans kunskapsanspråk om den litorala rasen. Kanske sågs teorin som alltför spekulativ också för medlemmar av hans eget nätverk. Den illustrerar hur som helst Lundmans strävan att använda rasvetenskapen inte bara för att empiriskt beskriva nutidens befolkningar utan också för att dra mycket långtgående slutsatser om historia och härstamning.

Översiktsverk och synteser

De flesta verk som Lundman gav ut under 1950- och 1960-talen baserades inte på egna empiriska studier utan var böcker av översiktskaraktär, med synteser över rasforskningens resultat och människorasernas utbredning. 1952 publicerade han *Umriss der Rassenkunde* ("Översikt över ras-kunskapen") som till stora delar baserades på den svenskspråkiga *Jordens*

Den litorala rastypens historiska färdvägar från Mellanöstern till Tjörn. Ur Lundmans "Tjörnbornas rastyp och ursprung" 1952. Bild: Lunds universitetsbibliotek.

människoraser och folkstammar från 1943. På tyska skrevs också *Stammeskunde der Völker* (ungefär "Kunskapen om folkens härstamning") 1961 som året därefter gavs ut på svenska med titeln *Jordens folk*. Även hans sista stora verk, *Geographische Anthropologie* ("Geografisk antropologi"), skrevs på tyska och publicerades 1967. Valet av publiceringsspråk är inte ointressant. Lundman blev alltmer marginaliserad i Sverige under efterkrigstiden. Att skriva på tyska kan ha varit ett sätt att vända sig till rasvetenskapliga nätverk utanför Sveriges gränser och innebar en fortsättning på de tyska kontakter Lundman haft redan under nazisternas tid vid makten.

Det är svårt att säga vilken spridning verken fick, och mottagandet i Tyskland har jag överhuvudtaget inte undersökt. *Umriss der Rassenkunde* användes som kurslitteratur vid geografiämnet i Lund vid 1950-talets slut, men annars vet vi inget om huruvida böckerna förekom vid universiteten.⁷⁸

Inte heller recenserades böckerna i dagspressen i någon större omfattning. Undantaget är två positiva recensioner av *Geographische Anthropologie*, där framför allt zoologen Bengt Hubendick (1916–2012) berömde Lundman för ”stor beläsenhet och djup kunskap”.⁷⁹ Hubendick var, som vi ska se i kapitel åtta, vid 1960-talets slut en av få svenska kunskapsaktörer som offentligen försvarade det vetenskapliga rasbegreppet både när det handlade om att beskriva fysiska och mentala egenskaper. Sammantaget tegs Lundmans böcker ihjäl, även om en liten grupp kunskapsaktörer verkar ha sett hans författarskap som en resurs i sin kamp för att försvara rasbegreppets ställning.

Det finns ingen möjlighet att här gå igenom Lundmans översiktsverk i detalj, men jag vill lyfta upp några aspekter av de kunskapsanspråk han förde fram eftersom dessa återkom gång på gång. Den första gäller rasvetenskapens metod. I allt väsentligt byggde Lundman sin egen forskning på traditionella antropometriska metoder, men både i översiktsverken och i andra sammanhang betonade han att blodgruppsundersökningar hade framtiden för sig.⁸⁰ Att Lars Beckman påbörjade sitt avhandlingsarbete hos Lundman framstår därför inte som fullt så märkligt som det kan tyckas med tanke på de konflikter som togs upp i kapitel fem. Lundman och Beckman hade olika syn på rasfrågor och politik men delade ett intresse för serologi.

Lundman fortsatte också betona att rasindelningar inte bara borde baseras på statistiska beräkningar utan också på det intuitiva helhetsintrycket i mötet mellan forskare och undersökningspersoner. Här förde Lundman med andra ord arvet från den tyska *Rassenkunde*-strömningen vidare in i efterkrigstiden. Tydligast formulerade han sig i *Jordens folk* 1962:

Vid uppställning av raser undgår man alltså aldrig att taga hänsyn till hela intrycket. Detta vinnes ej minst genom omedelbart betraktande av möjligast många människor av olika kön och olikast möjliga ålder, levnadssätt o.s.v. Detta är nog i alla fall det viktigaste. Ett tränat människoöga urskiljer ofta skarpare än mången mätning och mången laboratorieexperiment!⁸¹

När det gäller Europas befolkning höll Lundman fast vid den femrasindelning som varit populär under mellankrigstiden, där bland annat ”nordisk”, ”alpin” och ”östbaltisk” ras förekom tillsammans med en rad undergrupper.⁸² Han fortsatte också att idealisera den nordiska rasen, särskilt genom att koppla samman den med de indoeuropeiska folk som ska ha expanderat i Europa och delar av Asien under yngre stenåldern. I *Umriss der Rassenkunde* påstod han att den blonda nordiska rasen och deras kraftfulla

folkstammar ("die kraftvollen Nordstämme") kom till södra Europa som erövrare och kolonisatörer ("als Eroberer und Kolonisten"), och i *Jordens folk* skrev han att indoeuropéernas ledarskikt med stor sannolikhet var av blond, nordisk ras, att de utgjorde en slags "adel" och att de var förfäder till de folk som senare blev "herrar" över Europa.⁸³

Lundman betonade också konsekvent att rasskillnader omfattade både fysiska och mentala egenskaper även om det bara var möjligt att basera rasskategoriseringar på de fysiska dragen.⁸⁴ Raserna hade, menade han, anpassats evolutionärt till sina respektive "ekotyper" och det innebar också en anpassning av deras psyke.⁸⁵ De skillnader som han lyfte fram var ibland av mindre politiskt laddad natur, som när han påstod att de olika världsdelarnas skilda konststilar hängde samman med mentala rasskillnader.⁸⁶ I andra fall rörde de vid synnerligen brännande politiska frågor, som när han i *Geographische Anthropologie* så sent som 1967 påstod att det var vetenskapligt bevisat att svarta amerikaners lägre skolbetyg till stor del berodde på att deras genetiska arv gjorde dem mindre intelligenta än vita amerikaner.⁸⁷ Här innebar hans kunskapsanspråk ett direkt understöd till de vita, rasistiska rörelser som försvarade segregationen.

Dessutom fortsatte han att använda sin egen tids rasforskning för att besvara historiska och arkeologiska frågor. Dels argumenterade han för att kunskap om rasfrågor var nödvändig för att förklara historiska förlopp. Att svarta afrikaner togs som slavar till Nord- och Sydamerika berodde, menade han till exempel, på att den indianska urbefolkningen inte dög som arbetskraft. De härstammade nämligen från den mongolida rasgruppen som var dåligt anpassad till varma klimat. Han föreslog också att det kunde finnas ett samband mellan historiska jordbruksformer och förekomsten av olika rastyper i Sverige.⁸⁸

Dels argumenterade han för att arkeologer behövde gedigna kunskaper om antropometri om de ville undersöka förhistoriska migrationer, och önskade att framtidens rasforskning skulle kunna bidra till deras arbete. Tänk om det till exempel skulle bli möjligt att göra serologiska undersökningar också på tusentals år gamla skelett?⁸⁹ Här visar Lundmans förhoppningar ett släktskap med våra dagars arkeogenetik, även om det nu är dna-analys och inte blodgruppsundersökningar som blivit den viktigaste vetenskapliga metoden.

Lundman och antisemitismen

Som jag har visat var Lundman åtminstone fram till 1940-talets början aktiv i politiska miljöer där starka antisemitiska åsikter förekom. Hans vetenskapliga författarskap innehöll också många påståenden om mentala rasskillnader och präglades av ett hierarkiskt rästänkande. Det är därför viktigt att ställa frågan hur Lundman beskrev judar som grupp. Färgades hans kunskapsanspråk av den antisemitism som fanns inom den nationella rörelse han var en del av?

Under 1930-talet brevväxlade Lundman med personer som ibland gav uttryck för antisemitiska föreställningar. Han korresponderade till exempel med den ultrakonservative prästen Sven Danell (1903–81) som senare blev biskop i Skara stift. Vid tiden för novemberpogromerna 1938 skrev Danell att han visserligen ansåg att nazisterna gått för långt men att ”det behövde göras något mot judeplågan”, och att judarnas lidanden i Tyskland måste beklagas men inte var särskilt allvarliga om man jämförde med de olyckor som drabbat de ryska kommunisternas offer.⁹⁰ Men detta är Danells ord och vi vet inte vad Lundman svarade.

Frågan måste i stället besvaras med utgångspunkt i Lundmans egna publikationer. Fram träder då en något oväntad bild, för den starka antisemitism man hade kunnat förvänta sig var påfallande frånvarande både före och efter andra världskrigets slut. Visserligen nämnde Lundman flera gånger judar i sina översiktsverk och han skrev ett par texter där han diskuterade judarnas geografiska härstamning. Dessa texter är dock skrivna i en för Lundman ovanligt neutral ton och saknar värdeomdömen.⁹¹ Frånvaron av antisemitiska kunskapsanspråk kan förstås bero på att Lundman av rent strategiska skäl insåg att det vore förödande för hans karriär att ge uttryck för antisemitism efter 1945. En sådan tolkning stöds i någon mån av hans bevarade brevsamling, eftersom några av de personer han brevväxlade med faktiskt varnade honom för att alls nämna något om judar efter krigsslutet.⁹²

Frånvaron kan givetvis också bero på att han faktiskt inte hyste antisemitiska uppfattningar. Det var åtminstone vad han själv gjorde gällande under 1950-talet. I en artikel om judarnas härstamning från 1956 riktade han en för honom mycket ovanlig kritisk anmärkning mot en av Hans F K Günthers böcker om judar från 1930-talet, eftersom den var ”rätt starkt begränsad av den under tiden framvuxna nazismen”.⁹³

Samtidigt finns det något som skaver i Lundmans texter. När han skrev om judarnas historia var det som att denna upphört någon gång

på 1930-talet, som om nazisternas förföljelser och Förintelsen aldrig riktigt inträffat. Folkmordet på judarna under andra världskriget nämndes överhuvudtaget inte uttryckligen någonstans i Lundmans författarskap, och när existensen av det antyddes skedde det på ett sätt som förringade dess omfattning och historiska betydelse. Det är särskilt tydligt i *Nutidens människoraser*, då Lundman nämnde att han inte hade möjlighet att beröra ”de vidriga öden, som judefolket, liksom så många andra folk de sista åren fått undergå”.⁹⁴ Det är en formulering som påminner om det som kallas för *soft denial* inom forskningen om Förintelsens minneskultur, alltså en form av Förintelseförnekelse som medger att många judar dog under andra världskriget men utan att erkänna att deras död var något speciellt uppreseendeväckande eller kvalitativt annorlunda jämfört med andra dödsoffer vid samma tid.⁹⁵

Romer och resande

Det var i stället ett par andra minoriteter som drabbades hårdast av Lundmans rasifierande kunskapsanspråk, nämligen romer och resande, eller ”zigenare” och ”tattare” som han uttryckte sig. Vi har tidigare sett hur särskilt ”tattare” lyftes upp i Lundmans doktorsavhandling och i hans artiklar till *Zeitschrift für Rassenkunde* och där beskrevs i närmast föraktfulla ordalag. Liknande kunskapsanspråk fördes fram i flera andra skrifter under hela 1940-talet även om intresset för grupperna därefter verkar ha avtagit.

Redan i *Nordens rastyper* från 1940 beskrev Lundman ”tattare” med starkt negativt värderande formuleringar. De påstods vara ”psykiskt och moraliskt ytterst oberäknliga”, medan ”zigenare” med Lundmans ord ”tyvärr” också haft ett visst inflytande på Sveriges rasförhållanden.⁹⁶ Det var, lade han till i *Nutidens människoraser* 1946, ”zigenare” som gett upphov till den nuvarande gruppen av ”tattare” genom att skaffa barn med ”kringstrykande slödder” ur den svenska befolkningen.⁹⁷

Allra mest långtgående uttryckte han sig i *Jordens människoraser och folkstammar* 1943, alltså vid den tid då den statliga ”tattarinventering” som beskrevs i kapitel fyra inleddes. Apropå frågan om rasblandning mellan ”tattare” och andra svenskar skrev han då att sådana korsningar:

ger ju som alla vet, och varpå jag sett otaliga exempel, [...] upphov till synnerligen många fysiskt svaga, neurasteniska, ja, sinnessjuka individer. [...] [Zigenarnas] och än mer tattarnas avskiljande ur den svenska folkroppen är ju också ett oeftergivligt krav, som på sistone, ej utan incitament från våra ledande rasbiologer, även börjat inses av statsmakterna.⁹⁸

Exakt vad Lundman menade med den obehagliga formuleringen ”avskiljande ur den svenska folkkroppen” går inte att säga. Vad som däremot kan sägas är att Lundman när det gällde romer och resande kopplade samman sina rasifierande kunskapsanspråk med politiska krav på diskrimineringsåtgärder på ett sätt som inte förekom när han uttalade sig om judar.

Undervisningen i fysisk antropologi

När Lundman blev docent medföljde en undervisningsbörda, då han var den ende akademiska lärare som kunde undervisa i ämnet fysisk antropologi vid Uppsala universitet. Bördan innebar givetvis också en möjlighet att påverka unga studenter och föra ut hans kunskapsanspråk till nya generationer.

Att analysera undervisningen i fysisk antropologi är svårare än att analysera Lundmans forskning, eftersom undervisningen inte har avsatt något större källmaterial. Men det finns en del källor som kan berätta åtminstone något om vad Lundman försökte lära ut och om vilken sorts framtida rasforskare han ville forma.

Grundundervisningen

Fysisk antropologi hörde verkligen inte till universitetets stora ämnen men antalet registrerade studenter var inte heller försumbart. 1958–60 valde 52 studenter att försöka tentera på grundkursen i ämnet och under åren 1965–67, alldeles före Lundmans pensionering, var mellan 30 och 91 studenter registrerade på någon av hans kurser.⁹⁹

Den viktigaste undervisningsformen på grundnivå var Lundmans föreläsningar, som oftast ägde rum på lördagsförmiddagarna och som var öppna också för studenter som inte var registrerade på kurserna. Det är förstås svårt att veta vad Lundman pratade om. Universitetets undervisningskatalog anger bara mycket generella titlar på föreläsningarna, som att han 1949 talade om Europas människoraser, att han 1950 föreläste om Nordens och Sveriges antropologi och 1952 tog upp Främre Orientens, Afrikas och Amerikas antropologi.¹⁰⁰

Redan i samtiden spreds en bild av att Uppsalastudenterna såg föreläsningarna som något som närmast var löjligt och inte borde tas på för stort allvar, men som det samtidigt kunde vara roligt att besöka. *Dagens Nyheter* kallade dem 1959 för ett ”akademiskt folknöje” som försiggick i en ovanlig stil: ”När läraren själv småskrattar åt sina lustigheter vill elev-

ernas skrattsalvor ogärna taga slut; man vänder sig om i bänkarna och gör uppsluppna halvhöga kommentarer.”¹⁰¹ Samtidigt får sådana beskrivningar inte accepteras alltför okritiskt. Föreläsningarna gav Lundman en möjlighet att sprida sina kunskapsanspråk på ett sätt som inte ska underskattas, och det är inte säkert att alla studenter skrattade.

Det har också hävdats att Lundman ska ha haft för vana att använda studenter i publiken för att illustrera olika rastyper och känna på deras huvudform för att därefter uttala sig om deras härstamning.¹⁰² Det är i och för sig inte omöjligt att Lundman någon gång kan ha gjort så, eftersom han faktiskt förespråkade denna pedagogiska metod i biologiundervisningen på gymnasier och folkhögskolor.¹⁰³ Men påståendena är gjorda långt i efterhand och det är svårt att säga huruvida de ger en representativ bild av hans föreläsningar.

Lundman ordnade också seminarier för uppsatsskrivande studenter där han bland annat ledde övningar i antropologisk mätteknik och diskuterade nyutkommen rasvetenskaplig litteratur.¹⁰⁴ Vad hans studenter skrev sina uppsatser om vet vi endast i ett fåtal fall. Universitetskatalogen nämner att många uppsatser var inriktade på ”svenska populationer”, vad nu det kan ha inneburit, och att han 1953 tog med några studenter på undersökningsresor till Jämtland och Ångermanland.¹⁰⁵ Endast i ett fall har vi närmare kunskap. 1954 lät Lundman ett par studenter göra antropometrisk mätningar av folkskolebarn i Uppsala, under former som inte är närmare kända. Han publicerade långt senare resultaten och påstod då bland annat att det fanns korrelationer mellan röd hårfärg och bristande intelligens, dock utan att uttala sig om människoraser.¹⁰⁶

Forskarhandledning

En liten grupp studenter gick vidare och påbörjade licentiat- och doktorsavhandlingar med Bertil Lundman som handledare. En av dem, Lars Beckman, har vi redan mött när han lämnade den fysiska antropologin som universitetsämne och gick vidare för att disputerat vid Rasbiologiska institutet. Men det fanns fler. Forskarutbildningen var vid denna tid fortfarande till stor del en oreglerad verksamhet, och snart sagt vilken student som helst kunde försöka skriva en avhandling även om långt ifrån alla som inledde sådana projekt blev klara.¹⁰⁷

Jag har identifierat tre sådana studenter, men det är inte omöjligt att det fanns fler. Det är en ganska brokig skara och de verkar ha kommit olika långt med sina projekt. En av dem var Lundmans egen amanuens Hugo

Bolin, det vill säga en student som hjälpte Lundman med vissa moment i undervisningen. Amanuensen arbetade vid 1960-talets början med att undersöka antropometriska värden hos värnpliktiga i Västernorrland och avsåg också att fotografera soldaterna, men huruvida det någonsin resulterade i en avhandling är högst oklart.¹⁰⁸

Curt Mossberg (1916–97) lyckades däremot till sist bli färdig.¹⁰⁹ Mossberg började strax efter 1960 undersöka Smålands serologiska geografi genom det tidsödande arbetet med att skriva av uppgifter om värnpliktigas blodgrupper vid landskapets regementen.¹¹⁰ Lundman hade själv tidigare visat intresse för Smålands rasförhållanden och Mossberg fick alltså fortsätta och fördjupa hans studier.¹¹¹ Undersökningen utfördes på fritiden eftersom Mossberg samtidigt arbetade som rektor inom Växjöskolväsende. Först 1969 var han klar med sin licentiatavhandling i maskinskriven stencilform, där han analyserade de serologiska värdena från runt 78 000 värnpliktiga från Småland och delvis också Öland och Blekinge. Studien var relativt neutralt skriven och även om den innehöll vissa hypoteser om historiska migrationer saknades den typ av långtgående förhistoriska spekulationer som präglade handledarens produktion. Däremot innehöll den ett inledningsavsnitt där Mossberg tydligt kallade sin undersökning för just rasforskning och markerade att rasskillnader omfattade både fysiska och mentala egenskaper även om hans egen studie endast behandlade fysiska.¹¹² 1987 gav han ut en tryckt version av avhandlingen, där han emellertid hade strukit avsnittet om mentala rasskillnader och även undvek ordet ras.¹¹³ Något hade uppenbarligen hänt i synen på rasbegreppet under de nästan tjugo år som gått sedan 1969.

Ingenting är känt om Bolins och Mossbergs politiska positioner. Desto mer finns att säga om den tredje studenten. Han hette Lars Hultén (1943–2017) och rörde sig inom resterna av den nationella rörelse som Lundman själv verkat i under 1930-talet. Senare kom han att spela en roll i den sydsvenska nynazismens frammarsch genom att leda och organisera det ultranationella firandet av Karl XII:s dödsdag i Lund, ceremonier som från och med 1980-talets slut ledde till hårda sammanstötningar mellan nazister och antinazistiska demonstranter.¹¹⁴

Relationen mellan Hultén och Lundman hade politiska övertoner redan från början. Det var Hultén som tog kontakten. 1963 var han en 20-årig student i Lund, universitetsstaden som under 1960-talet genomgick en kraftig vänsterradikalisering. Den var Hultén inte en del av, för att uttrycka det försiktigt. Han skrev ett brev till Lundman där han sade

sig vara starkt ”engagerad för den nordiska tankens upplivande bland Sveriges ungdom” och hälsade till Lundman från Hans F K Günther, som Hultén uppenbarligen också brevväxlade med.¹¹⁵ Därefter växlades många brev mellan Lund och Uppsala, och Hultén missade sällan ett tillfälle att uttrycka sin avsky över förekomsten av svarta studenter och utlänningar på Lunds gator. Ibland avslutade han även sina brev med den nazistiskt klingande formuleringen ”med nordisk KAMP-hälsning”.¹¹⁶ Vad Lundman svarade vet vi dock inte.

Någon gång under 1960-talet utvecklades Hulténs och Lundmans kontakter till en student- och handledarrelation. Hultén påbörjade då ett doktorandprojekt som verkar ha gått ut på att genomföra antropometriska mätningar av Smålands befolkning.¹¹⁷ Det går dock inte att säga om några undersökningar faktiskt kom till stånd och projektet verkar inte ha resulterat i en färdig avhandling.

Slutet på universitetsämnet?

1966 gick Bertil Lundman i pension. Därmed upphörde undervisningen i fysisk antropologi vid Uppsala universitet även om Lundman under ett par år fick dispens för att kunna examinera de sista kvarvarande studenterna.¹¹⁸ Att ämnet skulle upphöra var dock inte självklart från början. I samband med pensioneringen skedde nämligen ett internt utredningsarbete där universitetet undersökte möjligheten att i någon form fortsätta undervisningen. Utredningarna vittnar om en gränsdragningskonflikt som ytterst handlade om vilka vetenskapliga aktörer som skulle ha auktoritet att föra ut kunskap i mänskliga rasfrågor till studenterna.

1967 tillsattes en arbetsgrupp med uppdrag att ta fram ett förslag om ämnets framtid. Den leddes av ingen mindre än Jan Arvid Böök, chef för Institutionen för medicinsk genetik och tidigare verksam vid det rasbiologiska institut som Lundman under hela sin karriär befunnit sig i ett konkurrensförhållande till. Det förslag som arbetsgruppen presenterade kan beskrivas som ett sätt att muta in rasfrågorna under Bööks ledning och se till att Institutionen för medicinsk genetik fick ett avgörande inflytande över dem. Kanske var det Bööks försök att hantera det faktum att rasforskningen försvunnit från hans egen institution i samband med att Lars Beckman lämnat Uppsala några år tidigare.

Förslaget gick i korthet ut på att fysisk antropologi skulle bli ett fast universitetsämne men utan en egen institution. I stället skulle undervisningen fördelas på flera befintliga institutioner med Böök själv som

huvudsaklig examinator och med en slags bas på Institutionen för medicinsk genetik. Samtidigt betonade Böök och arbetsgruppen att ämnet var i stort behov av modernisering. De nämnde inte Lundman vid namn men förslaget måste ses som ett avståndstagande från den typ av rasforskning som han bedrivit. Som ett led i förändringen borde ämnets namn dessutom ändras från fysisk antropologi till "fysisk antropologi med human populationsekologi". Fokus skulle därmed komma att riktas inte bara på rena rasfrågor utan också på bredare frågor om människans biologiska och genetiska villkor och förhållandet mellan människan och de geografiska miljöer hon levde i.

I en skiss till studieplan gjordes en intressant beskrivning av den kunskap ämnet var tänkt att förmedla:

Den fysiska antropologin med human populationsekologi är vetenskapen om människan som biologisk varelse och är inriktad på människans differentiering i tid och rum och samspelet mellan de mänskliga populationernas ursprung, kännetecken och regionala utbredning.¹¹⁹

Frågan är vad som menades med "människans differentiering". I andra delar av förslaget talade arbetsgruppen om "rasdifferentieringen", vilket tyder på att det som avsågs helt enkelt var kunskap om människoraser även om man med raser inte menade riktigt samma sak som Lundman gjort. Man betonade nämligen att det gamla "typbegreppet" numera ersatts av "populationsbegreppet" och att det fanns mycket "vantro och okunnighet" om rasfrågor som det var viktigt att göra upp med.¹²⁰ Att det inte var fråga om ett totalt brott med den äldre rasforskningen visas också av arbetsgruppens förslag till litteraturlista för ämnet. Den var visserligen rejält uppdaterad men innehöll såväl Lundmans egna verk *Baltoskandias antropologi* (en andra, omarbetad upplaga från 1967 av *Raser och folkstockar i Baltoskandia*) och *Geographische Anthropologie* som boken *Das Menschenbild der Biologie* av Ilse Schwidetzky. Hon hade bedrivit sina första forskningsprojekt i Nazityskland och varit assistent till Egon von Eickstedt.¹²¹

Förslaget fick stöd av matematisk-naturvetenskapliga fakulteten.¹²² Det fick dessutom övervägande positiva omdömen när det skickades ut på remiss till Sveriges vid denna tid fyra övriga universitet. Endast Stockholms universitet avrådde från att införa det nya ämnet, men bara med motiveringen att det var oklokt att införa några nya ämnen alls vid en tid då hela universitetsväsendet höll på att genomgå en politiskt ledd omorganisa-

tion.¹²³ Universiteten i Lund, Göteborg och Umeå var mycket positiva, även om Göteborgsakademierna betonade att ämnet borde få väsentligt större fokus på humanekologiska perspektiv än på egentlig rasforskning: "Den klassiska antropologin med syfte att undersöka fysiska differenser mellan grupper av människor bör bli av underordnad betydelse."¹²⁴

Ändå kom ämnet aldrig till stånd. Orsaken är svår att slå fast, särskilt med tanke på stödet både från fakulteten och de flesta övriga universitet. Kanske var det just den pågående omorganiseringen av universitetsorganisationen som fick Uppsala universitet att avstå från att fullfölja initiativet. Kanske rådde det oklarheter om vilken roll som rasforskningen egentligen skulle ha. Det enda som säkert går att säga är att diskussionen om den fysiska antropologins fortsättning som universitetsämne upphör i fakultetens protokoll efter december 1967.¹²⁵

På andra sidan gränsen

Gunnar Dahlberg och Bertil Lundman föddes båda på 1890-talet. De tillhörde samma generation och kom båda att bli verksamma vid universitetet i Uppsala. De var båda rasforskare, och båda såg rasbegreppet som meningsfullt för att beskriva biologiska och genetiska skillnader inom mänskligheten.

Där upphör likheterna. En jämförelse mellan dem visar med glasklar tydlighet att den svenska rasforskningen aldrig var enhetlig. Tvärtom befann sig Lundman flera gånger i gränsdragningsstrider med Dahlberg och det Rasbiologiska institut som Dahlberg ledde. Striderna började redan när Dahlberg drog in det stöd till Lundmans forskningsresor som utgått från institutet under Herman Lundborgs cheftid. De nådde en kulmen 1945–47 då Dahlberg först försökte se till att betyget på Lundmans doktorsavhandling blev så mediokert att fortsatt akademisk karriär omöjliggjordes och därefter hindra honom från att bli docent. Vid denna tid hade Lundman dock viktiga allierade inom den akademiska världen och hans vetenskapliga nätverk mobiliserades för att driva igenom docenturen.

Lundman vann därför den gränsdragningsstriden, men det var en pyrrhusseger. Docenturen innebar att han fick rätt att undervisa och forska vid Uppsala universitet, men han fick ingen egen institution och han fick bära ämnet fysisk antropologi på sina egna axlar. Ekonomiskt och personellt var hans position mycket svagare än den som Dahlberg och Jan Arvid Böök byggde upp vid Rasbiologiska institutet och dess

efterföljare, Institutionen för medicinsk genetik. Att Lundman befann sig på den förlorande sidan i rasforskningens gränsdragningsstrider blev ännu tydligare när hans licentiatstudent Lars Beckman lämnade honom och valde att doktorera vid Dahlbergs och Bööks institution. Striden fortsatte på sätt och vis även efter Lundmans pensionering, då Böök utan framgång försökte inkorporera en förändrad variant av ämnet fysisk antropologi under sin egen ledning och ge det en bas vid Institutionen för medicinsk genetik.

Att striderna blev så bittra är inte förvånande sett till de skillnader som fanns inom den svenska rasforskningen, ett vetenskapligt fält som aldrig omfattade särskilt många kunskapsaktörer. Om vi tänker oss rasforskningen som en skala mellan två poler befann sig Lundman nära den ena extrempolen medan aktörer som Dahlberg och Beckman befann sig vid den andra. Skillnaderna handlade inte bara om vetenskapliga ställningstaganden utan även om politik och ideologi.

Lundman hade sin bakgrund i den svenska högerextrema, nationella rörelsen, med ett engagemang i Samfundet Manhem under 1930-talet och med vissa kopplingar till Per Engdahls fascistiska organisationer och Sveriges nationella förbund. Det finns dock inga belägg för att Lundman var nazist även om han rörde sig i miljöer där nazister fanns med och hade kontakter med nazityska vetenskapliga kunskapsaktörer. Hans egen vetenskapliga gärning var också tydligt påverkad av den tyska *Rassenkunde*-strömningen, med dess idealisering av den ”nordiska rasen” och romantiska kunskapssyn där forskaren förväntades uppnå kunskap om ras inte bara genom mätningar utan också genom att intuitivt förnimma, uppleva och *se* rastyper. Däremot innehöll Lundmans vetenskapliga publikationer inte den typ av grov antisemitism som annars var vanlig inom den nationella rörelsen.

Bertil Lundman var utan tvekan den rasforskare som gjorde de mest detaljerade rasindelningarna av Europas befolkning – ja, stundtals på en så småskalig nivå att han tyckte sig ha uppfattat skillnader mellan enskilda byar. Det var motsatsen till Dahlbergs försiktiga sätt att se på ras, som präglades av skepsis mot alltför detaljerade rasindelningar. Lundman var också ständigt beredd att använda sina empiriska resultat för att konstruera teorier om historiska och förhistoriska migrationer och befolkningsförhållanden. Ibland kunde teorierna vara av ett slag som redan hans samtid upplevde som smått halsbrytande och som ådrog sig kritik även från medlemmar av hans eget nätverk, som hans favoritidé om att den äldre sten-

ålderns cromagnonmänniskor delvis levde kvar i trakterna runt Älvdalen eller att bronsålderns sjöfarande handelsmän från östra Medelhavet hade ättlingar bland befolkningen på Tjörn.

Av alla de rasforskare som diskuteras i denna bok var Lundman den som förde fram de mest rasistiska kunskapsanspråken, alltså påståenden som var värderande, uttalade sig negativt om rasers mentala egenskaper och tilldelade raser olika positioner i en hierarki. Lundman placerade konsekvent svarta afrikaner mycket långt ner i denna hierarki, liksom svenska "tattare" som han vid åtminstone ett tillfälle skrev om på ett sätt som för tankarna till de förslag om tvångssteriliseringar och fysisk utrotning som förekom under 1940-talet. "Nordiska" människor placerades högst upp, och genom att koppla samman den nordiska rasen med den yngre stenålderns indoeuropeiska "erövrare" kom hans historieskrivning att i vissa drag påminna om den nazistiska ariermyten, dock utan att arierbegreppet användes.

Bertil Lundman befann sig på den förlorande sidan i den svenska rasforskningens gränsdragningsstrider. Ändå bör betydelsen av hans verksamhet inte underskattas. Han hade studenter och besökare på sina föreläsningar. Samtliga dessa betraktade det förmodligen inte som ett "akademiskt folknöje" även om Lundmans motståndare gärna ville se det så. Några av dem gick vidare och påbörjade avhandlingar under hans handledarskap.

Som Maria Björkman har påpekat innebar Lundmans marginalisering i Sverige inte nödvändigtvis att han saknade tillgång till nätverk överhuvudtaget.¹²⁶ Det kommer vi att få se i nästa kapitel. Samtidigt som Lundmans status i Sverige dalade byggde han nämligen upp ett omfattande internationellt kontaktnät, både med gamla nazityska forskare och med en grupp amerikanska rasforskare som såg med oro på medborgarrättsrörelsens kamp. Lundmans rasistiska kunskapsanspråk om svarta människors bristande intelligens passade deras syften som hand i handske.